

УКРАЇНСЬКА ВІЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК
Серія: Українська Історія. Мазепа та його доба
Збірник I. — ч. 2.

ОЛЕКСАНДЕР ОГЛОБЛИН

НОВІ МАТЕРІЯЛИ ДО ІСТОРІЇ
ПОВСТАННЯ ПЕТРА ІВАНЕНКА
(ПЕТРИКА)

Накладом Т-ва Прихильників УВАН

Авгсбург

1949

*М.
р. Назарчук*

ОЛЕКСАНДЕР ОГЛОБЛИН

**НОВІ МАТЕРІЯЛИ ДО ІСТОРІЇ ПОВСТАННЯ
ПЕТРА ІВАНЕНКА (ПЕТРИКА)**

Загальне число
видань УВАН 52

diasporiana.org.ua

Друкарня Д. Сажніна, Аугсбург, Максиміліанспляц 15.

I.

Студії над історією повстання Петрика, що провадилися в 1920-х роках і наслідки яких були частково опубліковані у виданнях Всеукраїнської Академії Наук¹⁾, порушили низку питань, надзвичайно важливих для історії Мазепинської доби. Справді, навколо особи Петрика та його повстання проти московського уряду й політики гетьмана Мазепи скупчилося стільки проблем політичних, економічних, ідеологічних — і все це оповите трагічним серпанком бурхливої героїчної епохи та інтригуючою таємничістю джерел, — так що навіть найдрібніші й випадкові матеріали в цій справі, де дослідник нерідко мусів перетворюватися на слідчого, набували першорядного значення. Проблема міжстаршинської боротьби за часів гетьманування Мазепи²⁾, яка відкриває перспективу цілої внутрішньо-політичної діяльності Гетьмана і дає багато для зрозуміння його тактики в справі зриву з Московю 1708 року; проблема міжнародньо-політичної орієнтації Української держави кінця XVII — початку XVIII ст., коли в договорі Петрика з Кримом р. 1692 так міцно пов'язані були традиції Богдана Хмельницького — і політичні, і економічні (цілком слушно акад. М. Слабченко знаходив у договорі 1692 року нове потвердження своєї давньої тези про автентичність торговельного договору України з Туреччиною 1649 року, до якого так зневажливо — й то зовсім даремно! — поставилася українська історіографія) та Петра Дорошенка з наступними міжнародньо-політичними плянами та акціями Івана Мазепи й Пилипа Орлика; проблема тяглости української державницької ідеології (ідея самостійности, незалежности й соборности Української держави в дусі Хмельниччини й майбутніх державних концепцій Мазепи та Орлика), і то з таким несподіваним і яскравим окресленням ідеї Великого Князівства Руського, звільненої від „гадяцької“ федералістичної оболонки; проблема самої особи вождя повстання — того загадкового Петрика, який невідомо (для істориків) звідки взявся й куди подівся (бо вже неможливо стало повторювати байку „Історії Русов“ про вбивство в 1696 році людини, що жила й діяла ще в 1711-1712 роках), який так несподівано рано й незрозуміло сильно висунув українську національно-державницьку програму, що її згодом

¹⁾ О. Оглоблин. Договір Петра Іваненка (Петрика) з Кримом 1692 року (Ювілейний збірник ВУАН на пошану акад. Д. І. Багалія, Київ, 1927); його ж, До історії повстання Петра Іваненка (Петрика) („Записки Історично-Філологічного Відділу ВУАН“, кн. XIX. К., 1928); його ж, Мазепа і повстання Петра Іваненка (Петрика), („Записки Історично-Філологічного Відділу ВУАН“, кн. XXIII. К., 1929); його ж, „Орлик і Петрик“ (Записки Історично-Філологічного Відділу ВУАН, кн. XXV, К., 1929). Передруковано в збірнику ВУАН „Студії з Криму“ (К., 1929), під титулом „Петрик — ханський гетьман України“, і видано окремою збіркою „Ескізи з історії повстання Петра Іваненка (Петрика)“, Київ, 1929 (вид. ВУАН).

²⁾ Див. нашу розвідку „Боротьба старшинських угруповань на Гетьманщині в кінці XVII ст. і виступ Петрика“ („Записки Історичного та Філологічного Факультетів Львівського Державного Університету ім. Ів. Франка“, т. I, Львів 1940).

репрезентували Мазепа й Орлик і яка стала свята-святих української визвольної боротьби на кілька століть; і ціла низка інших — меншого масштабу й значення — проблем, з яких, проте, кожна має своє значення й інтерес для історика Мазепинської доби.

Основні висновки наших студій над історією Петрикового повстання знайшли собі належне визнання в нашій історіографії. Аджеж проф. Д. Дорошенко в своїй цікавій розвідці „Мазепа в історичній літературі і в житті“ пише: „Проф. Ол. Оглоблин, який спеціально займався справою Петрика, знайшов документи, які справді наводять на думку про якусь таємну причетність гетьмана до справи Петрика. В усякому разі вони встановляють напевно, що мотив руху був чисто політичний: малося на думці скинути за допомогою Криму залежність України від Москви і створити незалежну українську державу на обох сторонах Дніпра з виразно демократичним устроєм“¹⁾. З другого боку, проф. Б. Крупницький, хоч і не погоджується з нашою думкою про можливість якихось зв'язків між гетьманом Мазепою й виступом Петрика²⁾, але зате в новітній своїй праці вважає, що „перехід Петрика на бік Криму в 1692 р. був, безперечно, висловом тих настроїв, які передовсім панували серед полтавської старшини і на Запоріжжі, а ширше серед чималих відповідальних кіл на Гетьманщині. Це була спроба створити українську незалежну державу за допомогою турецько-татарського світу“, і що „саме завдяки невдачі Петрика старшинський бльок зазнав рішучої поразки“³⁾.

Тим більш треба пошкодувати, що загально-політичні умови, в яких перебувала українська історична наука з кінця 1920-х років, стали на перешкоді дальшим документальним студіям над повстанням Петрика (як, зрештою, і над цілою добою Мазепа) і унеможливили закінчення розпочатих в 1920-х роках дослідів і навіть публікацію (не кажучи вже про дальші розшуки) відповідних архівних матеріалів. Над темою про Петрика зависла своерідна залізна заслона, тівь якої неминуче впала й на вільну українську історіографію, де маємо іноді спробу „забути“ наслідки давно опублікованих студій й повернути історичну науку на ті позиції, де вона перебувала наприкінці минулого століття.

Прикладом цього являються деякі твердження д-ра М. Андрусяка в його новітній публікації — „Історія Козаччини“⁴⁾. Зокрема д-р Андрусяк вважає, що „акція Петрика була водою на московський млин“⁵⁾. Це він виводить з того, що „те, чого він (Петрик) не міг використати, рішив використати для себе московський уряд“ (мова мовиться про „опанування мас“⁶⁾). Демагогічну політику на Україні московський уряд, як добре відомо, провадив задовго перед Петриком, а як спромігся д-р Андрусяк якраз антимосковський рух Петрика скерувати „на московський млин“ — це секрет його наукової методи. Але особливо вражає в писаннях д-ра Андрусяка про Петрика цілковите заперечення зв'язку Петрикової справи з акцією старшинської опозиції — з одного боку, і з українськими державницькими прагненнями гетьмана Мазепа, з другого боку. Д-р Андрусяк пише: „...саме в тому ча-

¹⁾ Мазепа. Збірник. Том I. Варшава, 1938, ст. 23.

²⁾ В. Крупницький. Hetman Mazepa und seine Zeit (1687-1709), Leipzig, 1942, S.S. 35-36.

³⁾ Б. Крупницький, Українська суспільно-політична думка в 18 ст. — „Орлик“, 1947, XII, ст. 2, 3.

⁴⁾ М. Андрусяк, Історія Козаччини (Курс викладів), Мюнхен, ч. ч. III і IV. 1946.

⁵⁾ Ibid., ст. 113.

⁶⁾ Ibid., ст. 113.

сі бувший старший канцелярист Генеральної Військової Канцелярії Петрик Іваненко, свояк генерального писаря Василя Кочубея і полтавського полковника Федора Жученка, захотів стати при допомозі невдоволених Мазепою запорожців, козаків і татарів гетьманом. Історикові М. Слабченкові „здається“, що Петрик „явився знаряддям у руках Мазепи, в його боротьбі проти Москви: тон направлених проти Петрика універсалів і так і сяк, в закликах Петрика зустрічаються слова Мазепи, згучать оберігаючі ноти“. Знову ж історик Петрикового повстання Олександр Оглоблин досить необачно за доносами й пасквілями робить спершу з Кочубея¹⁾, згодом навіть з Мазепи промоторів Петрикового повстання, зверненого саме проти гетьмана і його протектора — Москви...“²⁾.

Цікаво, що той же автор, очевидно, інакше дивився на Петрика р. 1939, коли писав: „Слід звернути увагу, що навіть Петрик, який повстав за гетьмана Мазепи в 1692 році, вийшов у дослідях нового його історика (Олександра Оглоблина) речником незалежної української держави, а не, як у давнішій історіографії — речником інтересів запорозької черні“. (М. Андрусяк, Українська історіографія — Праці Ур. Наук. Інституту в Америці. I. Збірник Укр. Наук. Інституту в Америці. Севт Пол, Мінн.-Прага, 1939, ст. 10).

Оцінка Петрикового руху в новітній праці д-ра Андрусяка щільно пов'язана з його концепцією діяльності гетьмана Мазепи, автономістичний характер якої перед 1705 роком д-р Андрусяк рішуче заперечує³⁾. На жаль, цю свою концепцію д-р Андрусяк обґрунтовує не в спосіб наведення власних фактів, а голослівно заперечуючи факти, подані іншими дослідниками, і безпідставно знецінюючи вказані ними документи. Не „необачно“ й не за „доносами й пасквілями“ (до речі, історик не має права цілковито нехтувати навіть такими джерелами, застерігаючи, звичайно, суворо-критичне ставлення до них) висунули ми свої твердження (Кочубей) і припущення (Мазепа) щодо справжніх джерел і промоторів Петрикової акції. Відповідні матеріали опубліковано в наших розвідках 1920-х років, мабуть, добре відомих д-рові Андрусякові. Новітні матеріали, що їх частково подаємо тут, тільки стверджують наші давні міркування про ролю Кочубея. Про участь Кочубея в справі Петрика категорично каже сам гетьман Мазепа. Про участь Мазепи в справі Петрика каже Самійло Величко. Але писання Мазепи й Величка не можна вважати за „доноси й пасквілі“, як це, справді, досить необачно робить д-р. Андрусяк.

II.

Тим важливіші нові документальні матеріали, що стосуються до повстання Петрика. Зокрема хочемо спинитися тут на двох документах (один з них був опублікований під час останньої війни, року 1940 і не міг тому звернути на себе увагу дослідників; другий і досі ще не виданий), які кидають нове світло на обставини Петрикової справи.

¹⁾ Підкреслення скрізь наше.

²⁾ М. Андрусяк, *op. cit.*, ст. 111.

³⁾ М. Андрусяк, *Історія Козаччини*, ст. 120.

Див. М. Андрусяк, *Лицем до історичної дійсності* (До причин неувінчаности українських державних змагань). — Альманах „Наступ“. Ідеологічно-історичний збірник, I, Прага, 1941, ст. 94-95.

Перший документ походить з архіву Меншикова (з тої частини його, що знаходиться в Рукописному відділі Всесоюзної Бібліотеки ім. Леніна, бувш. Румянцівського Музею в Москві) і опублікований (не дуже справно) проф. Г. П. Георгієвським в грудневному числі московського „Исторического Журнала“ за 1940 рік¹). Це оригінал листа гетьмана І. Мазепи Меншикову, писаного десь у середині (чи другій половині) березня 1708 року, під свіжим враженням вістки про донос Кочубея та Іскри. Зважаючи на великий інтерес цього листа і неприступність видання, де він був опублікований, наводимо його текст.

„Известую вашей княжой светлости для информации, — писал гетьман, — что Кочубей исконный мой есть враг, который от начала уряду моего хлопотливого гетманского всегда мне был противный и разные подо мною рвы копал, советуя непрестанно з враждебниками моими, яким уже инныи давно, а инныи в недавном времени поумирали и ищезли. Писал он на мене пашквильные подметные письма, а будучи писарем енеральным, имеючи у себе печать войсковую и подписуючи руку мою часто, понеже я, для хирокгричной болезни, не всегда могу подписовати листов и универсалов, повидавал был лживые некоторые, под именем моим рукою его подписанные и под печатью войсковою, письма. За якое проступство велел был я его за крепкой взять караул.

Потом и в другой раз он же Кочубей, по приказу моему, взят же был за караул в той власне час, як блиский его кровный проклятый Петрик до орды Крымской передался и великой мятеж в народе малороссийском учинил, о котором были неложныи сведители, от полковника Миргородского прислании, что его он Кочубей з Жученком, тестем своим, на тот час бывшим полковником Полтавским, до Сечи и до Криму выправили²). А Искра, свояк Кочубеев, который родные сестри держал, что я по указу е. ц. в., за явную его Искри змену, за согласие з каймаканом Перекопским и частые пересылки подарков и писм до начальников Крымских, по чолобитью всех полчан полтавских, отставил его от полковничества Полтавского, завзял на мене вражду и злобу, которую, и на полковничестве будучи, внутр таил, и хотя его Искру указал был его ц. в. сковав тогды ж присыла... на Москву, однакож я своим предстательством заступил оног³). За якое мое милосердие теперь мне награждается.

А свободными я их, Кочубея и Искру, учинил от достойной казни по многому и неотступному прошению многих духовных и мирских особ, наипаче же на моление слезное отца пастыра и благодетеля моего великого, блаженные памяти митрополита Киевского Варлаама⁴), и покойной матушки моей, такожде милосердствуя о жонах

¹) Г. Георгієвський, Мазепа и Меншиков. Новые материалы. — „Исторический Журнал“, 1940, ч. 12, ст. 80. Москва.

²) Таким чином, пілком стверджується (бодай в цій частині) тогочасне оповідання полтавського козака (згодом ченця) Петра Порваницького попові С. Пекалицькому (у Москві) про те, що, в зв'язку зі справою Петрика, „Кучюб'їи взятъ в замокъ за караулъ“. Московський Архів Міністерства Юстиції, стовщі Малоросійського Приказу, ч. 6030/219. Див. нашу працю — Ескізи з історії повстання Петра Іваненка (Петрика), К., 1929, ст. 45, пр. 3.

³) Див. нашу розвідку „До історії української політичної думки на початку XVIII ст.“ (Записки Історично-Філологічного Відділу ВУАН“, кн. XIX, К., 1928).

⁴) Отже, звернення Кочубея до митрополита Варлаама Ясинського в червні 1692 року, в листі, що його наводить Величко (Лѣтопись С. Величка“, т. III, К., 1855, ст. 123), дало певні наслідки.

и детех, плачущих и ридяющих, обаче ныне весьма недостойны явились помилования”.

Цей дуже цікавий документ заслуговує на спеціальну увагу дослідників Мазепинської доби, особливо тому, що він дає цілу історію взаємин Мазепи й Кочубея¹⁾, звичайно, в освітленні Мазепи (і то за надзвичайних обставин 1708 року), і можна сказати, з власних уст гетьмана стверджує, що в українських урядових колах того часу вважали за безсумнівну причетність Кочубея до справи Петрика²⁾. Недарма український посланець до Москви — Юрій Харевич казав (1691 р.), що „на Украине говорят, что он (Петрик) на Запороже збѣжалъ с вѣдома генералного войскового писаря Василья Кучюбѣва... і знатно де совершенно, что тот побѣгъ Петрушкинъ на Запороже учинился с вѣдома Кучюбѣва“³⁾.

Це була офіційна версія українського уряду, хоч, звичайно, не призначена для ширшого загалу, — і разом з тим це була публічна опінія, яка з тих же причин не могла в свій час знайти собі офіційного підтвердження.

III.

Другий документ вводить нас в інтимне коло старшинських взаємин кінця XVII — початку XVIII століття. Це оригінал листа полковника Київського Костянтина Мокієвського до гетьмана Мазепи. Лист не має дати, але, поза всяким сумнівом, його написано між 1700 р. і лютим 1701 року. Зважаючи на те, що цей документ не опублікований і взагалі невідомий історикам Мазепинської доби, наводимо тут його повний текст. Мокієвський писав Гетьманові:

„Милостивый мой Добродѣю! Якъ сталемя на томъ полковництвѣ Киевскомъ з ласки Велможности Вашей, нѣкгда радостного собѣ мешканя, якъ поводитись в людей, не зажилемъ. Але все журба за журбою, скорбѣ по скорбѣ, если до Батурина ку Велможности Вашей виешджу, то якъ нарочень не могу смѣло ку Велможности Вашей вступить. З Батурина кгда до дому поворочаюсь, завше слезами не облившися не виеду. В домъ свой приехавши, не поживу недель двоухъ, троухъ, заразъ од Велможности Вашей и бѣгутъ писма строфовалніе ку мнѣ в невинности моей; и щастливый тотъ листъ, якій бы мнѣ не былъ з конфундованемъ, або з якимъ лихомъ. Веселе кгда было у Пана Стольника, Довгополій, напавши на мою жону при людехъ многихъ зневажалъ якъ хотѣлъ, курвою називалъ и иншими ущипливими словами домовлялъ, що мы обоє слезами крвавами облившись скаржилемъся Велможности Вашей не поеднократно, якую жъ справедливомъ одержалемъ, але еще з болшимъ жалемъ одхожу и одходилемъ. Келѣхъ церковный у Кобижчи злодѣй укралъ, а Довгополій направилъ замковыхъ, которие приехавши коня моего доброго з станѣ (sic!) взявши, поти ездиле, поки в нѣвецъ его обернули, толко живого прислали, издохъ; а я за его далемъ золотихъ сто. А другого коня

¹⁾ Про історію взаємин Мазепи й Кочубея — див. „Ескізи“, ст. 39-51.

²⁾ А втім, ще в червні р. 1691 гетьман Мазепа казав московському посланцеві дякові Олексі Нікітіну, що „Петрушка совершенно побѣжалъ с вѣдома Кучюбѣва (Моск. Арх. Мін. Юстиції, кн. Малор. Приказу, ч. 62, опис, червень). Див. „Ескізи з історії повстання Петра Іваненка (Петрика)“, ст. 30.

³⁾ „Ескізи з історії повстання Петра Іваненка (Петрика)“, ст. 29.

у войта взяли, и той издохъ. Реестръ експессовъ Довгополого пополненыхъ в полку моемъ посылаемъ до Велможности Вашей, а Велможность Ваша приобещалисте вислати на инквизицію: теды не прислали, и минулось такъ; а Довгополий з того еще далѣй розшираеться. А ежеди що я неправдивого доносилемъ Велможности Вашей, безъ мене теперь рачте росказати вивести инквизицію. Панъ Судя Енералный Великодныхъ Святъ запросивши мене в домъ свой при полчанахъ Полтавскихъ и моихъ полчанахъ всѣ рѣчи минувши, сталъ мнѣ домовляти накиданемъ на полчанъ моихъ рѣпу, капусту и иншия чинить долегливости и кривди, богатствомъ нѣякимсь допиналъ. И вибѣгши з комнаты Тишчиха, з направи панѣ Судиной, такъ мене безчестила поганими словами, же з великого жалю моего и стыду, слезами обливаючись, не памятаю якъ з его дому вийшолъ. Велможность Ваша рачте з ласки своей панской написати до велможной добродѣйки, нехай жона моя реестръ подасть, якъ панъ столникъ, чили его старости шкодъ починили в кгрунтахъ и иншихъ рѣчахъ в селѣ Коровиндахъ жонѣ моей належныхъ; лѣсовъ три зрубавъ, греблю спустошивъ, стави позловлюваль, греблю иншою ставъ перенявъ, меди, пива з ліоуху повикидаль, дворъ спаливъ, жидокъ коня взялъ, который стоявся болшей таларий ста, проса насѣяли, на которое орали якъ на сто день, все казалъ товарами зпасти и зпасли; и иншия мои бѣди, которые од ихъ поношу и терплю, не могу и виписати.

Такъ то мнѣ нагорожаеться за мои одваги кривавие и несносние пращи военние. А що Велможность Ваша пишете, же лишнее говорю, — памятую кгда посылалисте мене на Москву з иншими полковниками, дали мнѣ информацію и инструкцію що говорити и чого дѣбыватись словесно, и я былъ того вимогль и позволено намъ говорити: теды панъ полковнкъ Гадяцкий, не справуючись ведлугъ информации Велможности Вашей, положивши в Поселскомъ дворѣ инструкцію, мовиль такъ: намъ що говорить мужикумъ? Я на его слова одозвалемъ: коли ти мужикъ, а я не мужикъ, козакъ. А онъ отповидѣлъ: ти шляхтичъ, а не козакъ. А я знову мовиль: естемъ шляхтичъ, а ти перехристь, жидовский сынъ. Теды потомъ запитавъ Левъ Кириловичъ: для чого на тебе не милостивъ панъ гетманъ и не написалъ в першихъ тебе, да написавъ пана полковника Гадяцкого, а чулисмо завше твою одвагу рицерскую и працу и ты в насъ перший в статяхъ полковникъ? Теды отказаль панъ Украинцевъ: для того не писано, бо есть кривный пану гетману. И знову Левъ Кириловичъ запиталь: для чого ты грамоти Перекупской посылки не взялесъ собѣ на маетности якъ тобѣ давано? Теды я одказалемъ: безъ вѣдома велможного пана моего не могу и не смѣю брати и мнѣ безъ маетностей волно у добродѣя моего взяти всего доброго, якъ коней, такъ грошей, такъ суконь, и що ли колвекъ потребно не боронитъ мнѣ. И Левъ Кириловичъ самъ вимовиль: правда чулисмо и мы, же панцирь якийсь добрый взялесъ у пана гетмана и панъ гетманъ писалъ и казалъ, жебы отдалъ, и не далесъ; и в жарть обернувшись предъ всѣми по плечу моемъ вдариль: иншихъ, мовить, перебили, поламали, а ему ничего не вчиниль, такой воръ, и не смѣль ему говорити за панцирь панъ гетманъ. И знову часу того жъ былисмо у пана Украинцева з Винѣусомъ; и питаеться мене панъ Украинцевъ: якимъ способомъ одъ васъ Петрикъ утїокъ? Отказалемъ я: питають в. м. пана полковника Гадяцкого и Полтавского, у ихъ билъ з жалованемъ, они знаютъ о его втѣканю, а панъ Винѣусъ у мене былъ з жалованемъ, я своего встерѣгль, в жарть мовиль. И потимъ мовить

пань Украинцевъ: знаете вы хто его выправиль? Оповідѣлемъ: вашъ же Михайло той который полковникомъ Гадяцкимъ былъ и в змѣнѣ якъ у васъ, такъ и в насъ оказался. Хиба той, мовиль пань Украинцевъ, Михайло намъ много приобещалъ денегъ, где бъ онъ тие денги бралъ; у васъ бы бралъ да ордѣ давалъ; для чого жъ бы то такъ было? Оповідѣлемъ: хотѣлъ у васъ якъ быто булаву достати, а потимъ и вами такъ бы трусилъ, якъ самъ хотѣлъ. И Тополницкий нехай признаеть, якая мова была о пану Судии, а я якъ себе самого, такъ оного вимовлялъ и во всемъ екскузовалъ; а ежели бы я зналемъ такую его зычливость до себе одъ пана Судии, присыпалемъ бы пороху до сѣрки.

К. Мокіевский¹⁾.

Лист не має дати, але час написання його встановити не важко. Посольство до Москви, про яке йде мова, відбулося р. 1696²⁾ після відступу татар і Петрика з Лівобережної України в кінці січня того року³⁾. Але лист Мокіевського був написаний значно пізніше. В ньому згадується про весілля „пана Стольника“, себто племінника гетьмана — Івана Обидовського, полковника Ніженського, яке відбулося (з донькою Василя Кочубея — Ганною) в січні 1698⁴⁾. Далі, в листі мова мовиться про Кочубея, як генерального суддю, — він став ним року 1700⁵⁾. Нарешті, про Обидовського говориться, як про живу людину, — він помер у лютому р. 1701⁶⁾. Отож, лист Мокіевського був написаний десь у 1700 — на початку 1701 р.⁷⁾

Значення цього документу далеко виходить за межі тих фактичних відомостей, які він подає. Насамперед відкривається яскрава картина міжстаршинських взаємин і тої ворожнечі, яка роз'їдала їх в кінці XVII — на початку XVIII ст. З одного боку, Костянтин Мокіевський, старого шляхетсько-козацького роду, полковник Київський, „кривний“ гетьмана (по матері його Марії Магдалині, народженій Мокіевській), один з визначних представників вищої української старшини, хоробрий полководець („руський Гектор“) і щедрий меценат української церкви⁸⁾.

1) „Древлехранилище РСФСР“, Архів Міністерства Закордонних Справ, „Малороссийские подлинные акты“, ч. 825 (810). Подаємо тут цей документ з копії, зробленої в середині XIX ст., що знаходилася в 1920-х роках у Центральному Архівному Управлінні УССР.

2) Д. Эварницкій (Яворницький), Источники для истории Запорожских казаков, т. II, Владимир, 1903, ст. 1226. На чолі посольства стояли полковник Гадяцький Михайло Борохович, полковник Київський Костянтин Мокіевський і полковник Переяславський Іван Миревич (ibid.) До складу посольства входив, очевидно, і Топольницький, свояк гетьмана Мазепи.

3) О. Оглоблин, Ескізи з історії повстання Петра Іваненка (Петрика), ст. 59.

4) Н. Костомаров. Историческія монографіи и изслѣдованія, т. XVI. Мазепа и Мазепинцы, СПб. 1885, ст. 217; В Модзалевській, Малоросійській Родословник, т. III, К., 1912, ст. 695.

5) „Лѣтопись С. Величка“, т. III, К., 1855, ст. 553-555; В. Модзалевській, Малоросійській Родословник, т. II, К., 1910, ст. 525.

6) Н. Костомаров, op. cit., ст. 243.

7) Цей лист Мокіевського, мабуть, стоїть у зв'язку з документом, опублікованим у II томі „Источников Малоросійской Истории“ („Чтенія в Обществѣ Истории и Древностей Російских при Имп. Московском Университетѣ“, 1859, I.) під явно неточною назвою „Извѣг Киевскаго Полковника“ (очевидно, 1701 року). Див. Н. Костомаров, op. cit., ст. 243.

8) Див. В. Біднов, Марія Магдалина, мати гетьмана Мазепи („Мазепа. Збірник“, том I, Варшава, 1938), ст. 35; М. Андрусак, Гетьман Іван Мазепа як культурний діяч („Мазепа. Збірник“, т. II, Варшава, 1938), ст. 76.

З другого боку, родина генерального судді Василя Кочубея, „первенствующої по гетьмані особи“, посвоячена з гетьманом через шлюб Обидовського з Кочубеівною, — та її прихильники. Між Мокієвським та його дружиною¹⁾ — і Кочубеями точиться велика ворожнеча й боротьба, яка не раз набирає форм публічного скандалу. Причини цієї ворожнечі (принаймні, зовнішні) доволі дріб'язкові. Це — різні чвари між Мокієвським і Довгополим²⁾ (видимо, близьким до Кочубея та його родини) і маєтково-господарчі суперечки між жінкою Мокієвського й Обидовським в селі Коровинцях. Ці суперечки й сварки, врешті, створили нестерпне становище і викликали інтервенцію з боку гетьмана.

Позиція Мазепи була дуже делікатна. Тут переплітались і інтереси державно-політичного порядку, і родинні та особисті взаємини й почуття. І Мокієвський, і Обидовський були близькими родичами Гетьмана. Але в Мокієвського було багато ворогів, і доволі впливових та активних. А за Обидовським стояла родина Кочубея, з її численною парентелею й кліентелею, де всім і всіма командувала владна й честолюбна судіївна — Любов Кочубей.

Ця обставина особливо ускладнювала справу. Гетьман Мазепа не міг не цінувати Мокієвського, людини заслуженої „одвагами кривавими й незносними працями воєнними“, а до того ще й вірної й відданої Гетьманові й своєму родичеві. Бо з гіркого досвіду своїх давніх відносин з Кочубеєм та Кочубеїхою Мазепа аж ніяк не міг цілком довіряти й сприяти їм³⁾, і це, звичайно, ураховував Мокієвський, апелюючи до Гетьмана. Але Гетьман, як голова держави, передусім мусів зважати на державну рацію стану. Він намагався залагодити цей прикрий і шкідливий для українських державних інтересів конфлікт між двома представниками вищої старшини. І ось тут приточилася справа, яка дала підставу Гетьманові докорити Мокієвському, що він „лишче говорить“, і то там, де не треба. Гетьман, очевидно, пригадав (або мав це на оці), що коли Мокієвський був послом у Москві в р. 1696, він нібито говорив московським вельможам і високим урядовцям про причетність Кочубея до справи Петрика. Отож, Мокієвський в своєму листі до Гетьмана, що ми його навели вище, розповідає, як воно, справді, було в Москві.

Ця частина листа має величезний інтерес. З одного боку, вона дає новий причинок до історії повстання Петрика, яке в українських і московських колах того часу звичайно пов'язували з ім'ям Кочубея⁴⁾.

А з другого боку, лист Мокієвського подає дуже барвистий малюнок московсько-українських взаємин того часу — і політичних, і побутових, і, головне, свідчить про намагання московського уряду (який, безперечно, був добре поінформований в українських справах і відносинах) внести дальший розбрат у кола української вищої старшини,

1) За даними ак. М. Возняка („Хто був автором Літопису Самовидця“, ст. 63) дружина Мокієвського Анастасія Зеленська померла р. 1695. Можливо, що Мокієвський був одружений двічі, але хто була його друга жінка, нам невідомо.

2) Не зовсім ясно, про якого Довгополого тут іде мова. Можливо, що це був Клим Довгополий, згодом (1711 р.) генеральний суддя за гетьмана Пилипа Орлика (Н. Костомаров, *op. cit.*, ст. 624, 640, 677, 682).

3) „Ескізи з історії повстання Петра Іваненка (Петрика)“, ст. 39-51.

4) Докладніше про це — „Ескізи з історії повстання Петра Іваненка (Петрика)“, ст. 6, П, 29-31.

розсварити її ще більше між собою — і посіяти в неї недовір'я й незичливість до Гетьмана. Московські дипломати прагнуть викликати українських представників на одверті розмови, вишукують в них українські політичні таємниці. Зокрема, їх цікавить справа Петрика та участь у ній Кочубея. Не треба забувати, що розмови, згадані в листі Мокієвського, мали місце р. 1696, коли давно був досягнутий певний компроміс між Гетьманом і старшинською опозицією в особі Кочубея, і Мазепа, який р. 1691 казав московському послові, що „Петрушка совершенно побѣжал с вѣдома Кочубѣева і полтавского полковника“ (Ф. Жученка¹), згодом у своїх зносинах з Москвою вже не повторював цієї версії і, очевидно, намагався вигородити й оборонити Кочубея, а це не могло не викликати певної підозри в Москві і щодо стабілізації внутрішніх взаємин, і, можливо, щодо причетності самого Гетьмана до справи Петрика, який ще довго був сіллю в очах московської політики. Московські дипломати знали, кого розпитувати. Чи Мокієвський „присипав пороху до сірки“, чи справді він Кочубея „вимовляль и во всемъ ескузоваль“, годі сказати, не маючи інших джерел крім його власного спростовання. Але треба визнати, що московські зусилля не пішли на марне. Українські послы, на очах у московських урядовців, сваряться між собою; одні з них готові прислужитися Москві, інші (в данім разі Мокієвський говорить про самого себе, і думаємо, що тут йому можна повірити) свідомо й гідно протестують проти цього негідного угодиства. А збоку дивиться самозадоволене обличчя Льва Кирилловича Нарішкіна, начальника Посольського приказу, що, як *tertius gaudens*, з цинічною брутальністю плеще по плечу українського посла. Цей побутовий деталь московсько-українських дипломатичних стосунків більш, ніж дожелезні стовпці московських архівних документів, промовляє про характер московської політики щодо України.

Але над усім цим височіє державна мудрість гетьмана Мазепа, який, тамуючи слухне недовір'я й особистий біль, заподіяний поведінкою старого друга й однодумця Кочубея, прагне за всяку ціну, в обличчі Москви та її нового політичного наступу на Україну в умовах Північної війни, зберегти єдність української державної політики й залагодити старшинські конфлікти. Це була засада мазепаїної політики, засада, що її не захитала навіть зрада Кочубея та Іскри в критичний момент української історії.

IV.

„Останні літа Петрикові темні для нас“, — писали ми в розвідці „До історії повстання Петра Іваненка (Петрика)“ (р. 1928), констатуючи, на підставі безперечних документальних матеріалів, що, всупереч традиційній версії старої української історіографії, Петрик був живий ще року 1700²). Дальші досліді наші встановили, що він жив і діяв на терені т. зв. „ханської України“ ще року 1712. Зокрема його ім'я згадується в донесенні фельдмаршала Б. Шереметева Сенатові р. 1712 поруч з ім'ям гетьмана Пилипа Орлика, як один з небезпечних осередків антимосковської акції. Беручи до уваги також „ідеоло-

¹) Ibid., 30.

²) „Записки Исторично-Филологичного Відділу ВУАН“, кн. XIX. Передруковано в нашій книзі „Ескізи з історії повстання Петра Іваненка (Петрика)“, Київ, 1929, ст. 56-60.

гічну спорідненість конституції 1710 року Орлика й трактату України з Кримом р. 1711 — з аналогічною угодою Петрика р. 1692", ми висловили були думку про можливість участі Петрика в акції Орлика¹).

Остання думка викликала поважні заперечення з боку найкращого знавця діяльності Пилипа Орлика — проф. д-ра Б. Крупницького. В листі до нас з 29. XI. 1942 року проф. Крупницький писав: „Між іншим в справі Петрика хочу звернути Вашу увагу на одне джерело, якого Ви не використали у Вашій праці „Орлик і Петрик“. Це — „Военно-Походный Журнал 1711 и 1712 г. г. фельдмаршала Б. П. Шереметева“ (СПБ, 1898, під ред. А. З. Мышлаевского). На сторінці 114 журналу під датою 29 грудня 1711 р. Київ — подається: вахмістр Петро Безобразов, який саме 29 грудня 1711 р. вернувся з Бендер, показав: „Какъ онъ ѣхалъ изъ Бендеръ чрезъ мѣстечко Дубосары, гдѣ обрѣтается Петрикъ (который якобы учиненъ по указу отъ Порты надъ тамошними обывателями гетманомъ), и съ вышеупомянутымъ посланнымъ съ нимъ конвоемъ у него ночевалъ. Который ему говорилъ, дабы донести генералу фельдмаршалу, чтобы повелѣлъ 4-хъ человѣкъ, которые посланы были къ Бреславскому полковнику Иваненку и задержаны, отпустить, понеже никакой вины оные не имѣють. Буде-же не будутъ отпущены, то конечно со стороны турецкой принято будетъ за противность и задержаны (будутъ) отъ войскъ Царскаго Величества курьеры, посланные къ посламъ“.

Друга вістка там же ст. 123 (дата 31 січня 1712 р. З Києва відомості генер. Рена) згадує вже Петрика в зв'язку з Орликом: „Пишетъ намъ нашъ сотникъ рашковскій Якубовскій генваря 20 дня... О московськихъ купцахъ слышалъ онъ, что консилиумъ чинятъ, дабы имъ отъ войскъ шведскаго короля и воеводы Киевскаго по дорогамъ вреду не было. Измѣнникъ Петрикъ ѣздилъ до хана самъ бить челомъ, чтобъ Орликъ и кошевой съ войскомъ пошли къ Яссамъ“.

„Отже, помагав Петрик Орлику, чи не помагав? Я думаю, — продовжує проф. Крупницький, — що скорше не помагав. Коли він справді був якимсь „гетьманом“ дубосарським, то Орлик являвся для нього конкурентом й то таким, який йому сидів прямо на карку. Дубосари лежать на Дністрі, вище Бендер, а в Бендерах саме знаходилися і Орлик, і більшість Запорож. війська. Отже в тилу Петрика! Зрозуміло, що Петрик просив хана перевести Орлика і запорожців до Яс. В січні-лютім 1712 р. значна частина запорожців таки перейшла до Яс, що лежало в інтересі Карла XII і поляків орієнтації Станислава, а не Орлика (див. мою моногр. про Орлика, ст. 82). Акція Петрика йшла по лінії інтересів шведсько-польських, а не Орликових. Про співпрацю говорити тяжко, скорше про конфлікт.

„Припущення, що Петрик в 1714 р. міг піти за Орликом в Швецію, невірогідне. В шведських джерелах, які я знаю, нема й сліду про те. А Петрик все ж таки був помітною особою і серед Герциків, Нахимовських, Мировичей й т. д. кинувся б в очі“.

Матеріали, подані проф. Крупницьким, справді, дуже важливі (вони не були відомі нам раніше²). На підставі цих нових даних му-

¹) О. Оглоблін, „Орлик і Петрик“ — Записки Історично-Філологічного Відділу УАН”, кн. XXV. Передруковано в збірці „Студії з Криму“ (К., 1929) і в нашій книзі „Ескізи з історії повстання Петра Іваненка (Петрика)“, К., 1929, ст. 61-65.

²) При цій нагоді висловлюємо щиро подяку Вп. П. проф. д-рові Б. Д. Крупницькому за ці цінні вказівки.

симо переглянути нашу думку про можливість співпраці Петрика й Орлика. Але передусім треба з'ясувати одне немаловажне питання. Проф. Крупницький у своїй монографії про гетьмана Івана Мазепу, спираючись на „Журнал“ Шереметева, висловив думку про те, що р. 1712 Петрик жив у Дубосарах „мабуть, вже давно як приватна особа й без жодного значення для тодішніх українських подій“¹⁾. Ще гостріше ставить питання д-р Андрусак у згаданій вище праці. Він пише: „Історик Петрикового повстання Олександр Оглоблин доносить необачно... з туманних вісток в одному літописі і в звіті московського фельдмаршала Шереметева з 1712 р. висновує співпрацю Орлика й Петрика після смерті Мазепи; тимчасом вже з 1698 р. маємо лист „гетьмана з ханської ласки“ Івана Богатого до Мазепи з зазивом зїрвати з Москвою, отже політична роля Петрика наприкінці XVII ст. була скінчена. В 1712 р. жив він справді в Дубосарах, але не мав ніякого відношення до мазепинської еміграції“²⁾.

Та виявляється, що кар'єра Петрика в кінці XVII ст. ще не була скінчена. Д-р Андрусак чомусь не звернув уваги на дуже цікаву документальну звістку, опубліковану р. 1931 проф. Л. Окіншевичем. Отож у листопаді 1698 р. „два полонених волошеніна“ з Дубосар свідчили в Малор. Приказі, „что в Дубосарах паки учинень Гетманом проклятый Петрик сего прошлого лѣта чрез бусурманов. При котором нѣтъ болши людей воинских двусот человек. А того Івана Богатого, которой прежде сего был, для того оставлено от гетманства, что будто он склонен і желателен был к христіанам“³⁾.

З другого боку, вістки з „Журналу“ Шереметева не залишають сумніву, що Петрик був гетьманом „ханської України“ і в 1711-1712 роках. Тим-то не можемо погодитися з проф. Крупницьким, що Петрик р. 1712 віддавна був приватною особою. З „Журналу“ Шереметева цілком ясно, що Петрик виконував тоді урядові функції, мав зносини з ханом та з козацькою адміністрацією сусіднього Правобережжя, отже так чи інакше міг впливати на тогочасну політику. І цілком зрозуміло, що московський уряд цікавився і був певною мірою занепокоєний його особою, припускаючи можливість спільної акції Петрика й Орлика. Відповідне листування між гетьманом Іваном Скоропадським і Шереметевим, з одного боку, й рапорт Шереметева Сенатові — з другого боку, належать до другої половини 1712 року, отже звістка в „Журналі“ Шереметева від 31 січня того року не може цілком заперечити співпрацю між Петриком та Орликом. Думка про її можливість спиралася, звичайно, не тільки (й не стільки) на „туманних вістках в одному літописі („Хронологія высокославныхъ ясновелможныхъ гетьмановъ“) і в звіті московського фельдмаршала Шереметева“. В нашій розвідці „Орлик і Петрик“ ми писали: „Українсько-шведська угода й повстання проти Москви неминуче українську справу переводили на рейки турецько-татарської політики й українсько-татарської спілки. Полтавська катастрофа надала цьому величезній міжнародній ваги. І коли конституція 1710 року ствердила давній постулат, що „всегда пріязнь сусѣдская Панства Крымского есть потребна... на которую бы окрестные панства заглядующися, не дерзали порабощенія себѣ Украины желати и оную въ чомъ колвекъ насиль-

¹⁾ В. Крупницькій, Hetman Mazepa und seine Zeit (1687-1709), Leipzig, 1942, S. 38.

²⁾ М. Андрусак, Історія Козаччини, ст. 111.

³⁾ Л. Окіншевич, Центральні установи України-Гетьманщини XVII-XVIII ст., ч. II. Рада Старшини. (Київ, 1930), ст. 264, пр. I.

сттовати", а українсько-кримська угода 1711 року, на фоні союзу України з Швецією та Туреччиною і шведсько-турецької протекції, поновила давнє України з Панством Кримським братерство й колегацію военну, — Петрик міг легко сказати „нынѣ отпускаеши“¹⁾. Дійсно, це була спільна програма й спільна традиція. Отже, співпраця Петрика й Орлика була б можлива, тим паче, що до „актів 1710-1711 рр. великою мірою спричинилися ті соціально-політичні кола і навіть почасти тії-ж особи, що їхню участь у справі Петриковій ми доводили в наших студіях з історії повстання Петра Іваненка“, а „смерть Мазепи й зміни в українському уряді могли полегшити й персональні зв'язки Петрика з українськими, урядовими колами й уможливити його участь в акції Орлика²⁾.

Але не можна не погодитися з проф. Крупницьким, що, з огляду на вістку „Журналу“ Шереметева р. 1712, важко говорити про співпрацю Петрика й Орлика (хоч про конфлікт між ними немає певних даних). На це, мабуть, були свої причини, які потребують спеціального дослідження і, очевидно, нових документальних матеріалів. Зрештою, наводячи звістку про якусь співпрацю Петрика з Орликом, ми застерігали, що „звичайно, ця звістка вимагає спеціальних архівних розшуків“³⁾.

Так чи інакше, треба цілком відкинути припущення (висловлене колись нами), що Петрик „пішов (р. 1714) за Орликом на далеке вигнання“⁴⁾. Мабуть таки, він „лишився там, на своїй новій — татарській батьківщині тихо й глухо доживати бурхливого віку — свого й своєї епохи“⁴⁾.

Трагічна, мабуть, була зустріч двох поколінь української еміграції Мазепинської доби...

1) „Ескізи з історії повстання Петра Іваненка (Петрика“), ст. 64-65.

2) Ibid., ст. 65.

3) Ibid., ст. 65, пр. I.

4) Ibid., ст. 65.

5) Ibid. Можливо, що Петрик залишив там нащадків. Відомо, що згодом він називався „Судимом“, а в Ягорлику в другій половині XVIII в. жив священник Ілля Сулима, який згадується р. 1765. Ханські гетьмани були в Дубосарах ще в 1760-х роках. (А. Андрієвській, Русские конфиденты в Турции и Крыму в 1765-1768 г., К. 1894, ст. 10.)

